

(Заготовки, вирізки учні підбрали вдома, отримавши тему роботи).

Продумайте сюжет:

- > Що відбуватиметься на ваших картинах?
- > Що ви зобразите, окрім людей?
- > Які деталі для роботи можна ще використати з журналів?

> Які домалювати?

> Як слід розмістити об'єкти на аркуші?

2. Визначення етапів виконання практичної роботи:

- а) розділення площин (стіна – підлога, земля – небо);
- б) розміщення наявних об'єктів;
- в) виготовлення деталей, яких не вистачає;
- г) домальовування деталей, яких не вистачає;
- ґ) наклеювання композиції;
- д) деталізація;

3. Повторення правил техніки безпеки: під час роботи з клеєм; з ножицями.

4. Самостійна робота. (Контроль учителя з метою усунення помилок).

5. Аналіз готових робіт. Оцінювання. Виставка.

Аналіз та оцінювання робіт здійснюється за критеріями:

- вдала композиція;
- охайність;
- оригінальність.

IV. Підсумково-узагальнюючий етап.

1. Гра «Знайомі репродукції». (Демонстрація слайдів з допомогою комп'ютера. Учням пропонується репродукція, яку вони вже бачили на цьому уроці. Потрібно пригадати її назву та автора).

2. Рефлексія:

- > Що нового дізналися на уроці?
- > Які твори запам'ятали? Хто їхні автори?
- > Де можуть згодитися отримані знання?

3. Домашнє завдання: підберіть до наступного уроку зразки репродукції сюжетно-тематичних картин.

(Див. першу й четверту стор. обкладинки та першу стор. кольорової вкладки).

УДК 373.016:78

ТВОРИ ВІКТОРА КОСЕНКА ДЛЯ ДІТЕЙ НА УРОКАХ МУЗИКИ

Людмила Гаврилова,

канд. мистецтвознавства, доцент (Слов'янський державний педагогічний університет)

У статті висвітлено особливості музики для дітей як складника культури й професійної музичної творчості, розглянуто місце фортепіанного циклу «24 дитячі п'єси» В. Косенка в жанровому різноманітті дитячої музики й можливості використання творів цього циклу на уроках музики в початкових класах.

Ключові слова: *музика для дітей, творчість В. Косенка, уроки музики в початкових класах.*

Дитяча музика – невід'ємний складник дитячої культури й професійної музичної творчості. Музичні доробки композиторів для дітей і про дітей завжди посідали важливе місце в будь-якій системі навчання й виховання, допомагаючи розвивати і окремі якості особистості, і її загальний потенціал, активізуючи чуття й почуття дитини, даруючи їй радість від спілкування з прекрасним. Чимало композиторів різних часів створювали музику для дітей: Й. С. Бах, Р. Шуман, Е. Гріг, П. Чайковський, С. Прокоф'єв, П. Хіндеміт та ін. Українські музиканти також працювали у цій галузі музичного мистецтва (М. Лисенко, П. Сокальський, К. Стеценко та ін.). Значне місце у творчій спадщині композитора Віктора Косенка також належить творам, написаним для дитячої аудиторії слухачів і виконавців.

Метою цієї статті є художньо-педагогічний аналіз дитячої музики В. Косенка та визначення можливостей її використання на уроках музики в початковій школі.

Сучасне музикознавство [2; 3] класифікує твори для дітей, створені впродовж тривалого історичного періоду існування дитячої музики, таким чином:

- художньо-інструктивна музика, призначена для розвитку навичок дитячого виконавства (наприклад, П. Чайковський, фортепіанні п'єси з «Дитячого альбому», Р. Шуман «Альбом для юнацтва», Д. Шостакович «Танці ляльок», цикли дитячих творів С. Прокоф'єва, В. Косенка та ін.);

- твори дитячої тематики, так звана музика «про дітей» і «для дітей» написана для слухання чи виконання дітьми: зразки музично-театральних жанрів (наприклад, дитячі опе-

ри М. Лисенка «Коза-Дерева», «Пан Коцький», «Зима і Весна», П. Сокальського «Ріпка», твори сучасних авторів Ю. Рожавської, М. Сильванського, К. Хачатуряна, М. Ковалю та ін.), симфонічної музики (музична казка С. Прокоф'єва «Петрик і Вовк»), камерні твори (вокальний цикл М. Мусоргського «Дитяча»), музика з дитячих кіно- та мультиплікаційних фільмів (наприклад, Г. Гладков, «Бременські музики»);

- музика для дорослих, але рекомендована дітям для слухання з педагогічними завданнями розвитку естетичних смаків та художніх цінностей школярів, дитячої творчої фантазії та образного мислення, музичних здібностей та загальної музичності, ознайомлення із жанрами й стилями музичних епох та напрямів (балети П. Чайковського, музика Е. Гріга до драми «Пер Гюнт», балет Р. Шедрина «Горбоконик», вибрані твори Л. ван Бетховена, В. А. Моцарта тощо).

Крім того, дитячу музику розподіляють на певні жанрові групи, які переважно збігаються із жанровою ієрархією «дорослої» музики: фортепіанна музика, дитячий музичний театр (опери та балети), оркестрова та вокальна музика.

Спеціальні твори для дітей виникали та існують у сучасному музикознавстві паралельно із жанрами й формами «дорослої» музики. Так, віддавна сформувалися жанри дитячого фольклору, який став цінною частиною усної народної творчості і супроводжує дитину від колиски до юності. Коло творів, що охоплених цим поняттям, надзвичайно різноманітне за призначенням, тематикою, формою, способом та часом виникнення; вони дійшли до нас із глибини віків: колискові, колядки і щедрівки, веснянки й купальські пісні, ігрові дитячі пісні, заклички та примовки.

У творенні дитячої музики брали участь професійні композитори різних епох і народів, які написали багато творів інструментальної та художньої спрямованості, що відкривають дітям світ великого музичного мистецтва: Й. С. Бах («Нотний зошит Анни Магдалени Бах», арії та менуети), Й. Гайдн («Дитяча симфонія»), В. Моцарт (легкі сонати та маленькі п'єси для різних інструментів), Л. ван Бетховен (сонатини й нескладні варіації), К. Черні (інструктивні етюди), Ф. Кулау та М. Клементі (сонатини), Р. Шуман («Дитячі сцени», «Альбом для юнацтва»), Е. Гріг (п'єси «Ліричних зошитів»), Й. Брамс («Дитячі народні пісні»), П. Чайковський («Дитячий альбом»), М. Мусоргський (вокальний цикл «Дитяча», фортепіанні п'єси «Сльоза» та ін.), М. Равель («Казки матінки Гуски»), К. Дебюссі («Дитячий куточок»), К. Сен-Санс («Карнавал тварин») та ін.

Композитори ХХ ст. активно намагалися ввести дітей до світу оновленого музичного мистецтва, залучити їх до нової музичної мови: К. Орф (п'ятитомне зібрання творів для дитячого музикування «Шульверк»), Б. Бріттен (дитяча музична вистава «Маленький сажотрус, або Давайте ставити

оперу»), Б. Барток (шість зошитів фортепіанних п'єс «Мікрокосмос»), П. Хіндеміт (музична опера-гра для дітей «Ми будемо місто») тощо.

Історія вітчизняної дитячої музики бере початок від М. Лисенка, його дитячих опер за мотивами українських народних казок «Пан Коцький», «Коза Дереза», «Зима і Весна», фортепіанних п'єс інструктивно-педагогічного характеру. Ці традиції продовжили В. Сокальський (опера «Ріпка»), К. Стеценко (опери для дітей «Лисичка, Котик і Півник», «Івасик-Телесик»), Л. Ревуцький (збірки обробок українських народних пісень для дітей «Сонечко»), композитори другої половини ХХ століття. Серед найцікавіших опер для дітей – «Вовк та семеро козенят» М. Ковалю, «Ріпка» П. Асдоницького, «Горбоконик» І. Віленського, «Журавель і Чапля» Є. Юцевича, «Казка про загублений час» Ю. Рожавської, дитячі опери композиторів української діаспори «Червоний капелюшок» В. Безкорвайного, «Зачарована ялинка» Є. Звоздецького, «Ведмежа порада» Є. Садовського, «Цар Ох» С. Туркевич-Лукинович. Цікаві твори з'явилися й у жанрі дитячого балету: «Пригоди Веснянки» Ж. Колодуб, «Королівство кривих дзеркал» Ю. Рожавської, «Іван – добрий молодець» М. Сильванського та ін.

Серед значної кількості музичних творів для дітей, що їх написали українські композитори, особливе місце здавна посідає творчість Віктора Косенка (1896–1938) – вітчизняного композитора-класика першої половини ХХ ст. В. Косенко складав твори для дитячої аудиторії упродовж усього життя, але найвагомим його витвором по праву вважають фортепіанний цикл «24 дитячі п'єси», створений у 1936 р. Відтоді цикл передруковувався багато разів та й нині залишається одним із найпопулярніших в українській фортепіанній літературі для дітей.

Хронологічно створення збірки дитячих п'єс В. Косенка припало на період стрімкого розвитку дитячої музичної освіти та ідей естетичного виховання в радянській і зарубіжній музично-педагогічній практиці: у цей час активно працювали О. Гедіке, Д. Кабалецький, С. Майкапар, Л. Ревуцький, З. Кодай. Крім того, поява збірки В. Косенка збіглася з початком виходу дитячих творів із «Мікрокосмосу» Б. Бартока та «Шульверка» К. Орфа. Різні за тематикою, образним змістом, стилістикою, твори цих авторів, утім, мають спільні риси в головному – у підході до дитячої музики як невід'ємної чинника духовного збагачення й виховання молоді.

Розмірковуючи над задумом свого дитячого циклу, В. Косенко, за його словами, ретельно вивчив наявну музичну літературу для дітей, твори Р. Шумана, П. Чайковського, інших видатних музикантів та спробував створити таку збірку п'єс, яка готувала б юних піаністів з технічного боку, розвивала б навички гри на фортепіано в усіх тональ-

ностя і водночас відображала життя очима дітей. Тож, відтворюючи яскравий світ дитинства, музика «24 дитячих п'єс» В. Косенка втілює сонячне, життєрадісне світосприйняття дітлахів.

Фортепіанні мініатюри циклу – це і власні спогади композитора про світ дитинства («Петрушка», музична скринька «Полька»), і перші музичні враження його дітей («Вальс», «Мазурка», «Балетна вистава»). Образи п'єс циклу зрозумілі всім дітям: безтурботність сонячного ранку («Уранці в садочку»), жвава гра («Скакалка»), сум («Не хочуть купити ведмедика»), що змінюється радістю («Купили ведмедика»), весела гонитва («За метеликом»), матусина коліскова («Коліскова пісня») та бабусина оповідь («Казка»). Зустрічаються в циклі й картини рідної природи: лірична акварель «На узліссі», живописна «Пастораль», зображені в барвах народного мистецтва.

Загалом В. Косенко дуже тонко відчував особливості дитячого сприйняття й створював яскраві, виразні музичні образи, конкретність яких підсилювала чітка жанрова основа кожної п'єси. Продовжуючи традиції найвідоміших дитячих циклів П. Чайковського, Р. Шумана, С. Прокоф'єва, композитор у більшості п'єс спирався на три «музичні кити»: пісню, танець, марш, – які визначають жанрову специфіку більшості творів для дітей. Зрозуміло, що в циклі В. Косенка переважали прості музичні форми (тричастинна та куплетна), побудовані за принципом точної чи видозміненої повторюваності. Натомість, збірка досить оригінальна з погляду ладо-гармонічної побудови: п'єси охоплюють усі 24 тональності, розміщені за кварто-квінтовым колом.

У дитячих п'єсах фортепіанного циклу В. Косенка можна відстежити традиції багатьох авторів, які писали музику для дітей. Неповторну ж індивідуальність його творів складає опора на національні музичні першоджерела: тут і глибока ліричність, характерна для української музики, і специфічна ладо-гармонічна мова, близька до народної стилістики. Національна визначеність найбільш характерна для п'єс пісенно-танцювальної образності («Українська народна пісня», «Мелодія», «Коліскова пісня», «Танцювальна»), а також картинок рідної природи («На галявинці», «Пастораль», «За метеликом» тощо).

Хоч музика В. Косенка спрямована в першу чергу на розвиток виконавських якостей маленьких піаністів, її виховний і розвивальний потенціал для дітей, які не вчать в музичних школах і долучаються до музики на уроках у загальноосвітній школі, великий. Відтак, сучасні програми з музики та інтегрованого курсу «Мистецтво» для початкових класів [9] рекомендують активно залучати дитячу музику цього композитора для слухання з молодшими школярами.

Огляд трьох найуживаніших сучасних програм доводить, що з циклу В. Косенка «24 дитячі п'єси» для слухання з дітьми обираються переважно найвідоміші твори. Так, у

програмі О. Ростовського, Л. Хлебникової та Р. Марченко більшість творів В. Косенка рекомендується для сприймання в 1-му класі під час вивчення тем «Світ почуттів у музиці» та «Музика розповідає» («Пасторальна», «Дощик», «Не хочуть купити ведмедика», «Купили ведмедика», «За метеликом»). У 3-му класі, коли вивчається тема «Інтонація», діти слухають «Гумореску» з названого циклу композитора.

За програмою О. Лобової твори В. Косенка рекомендуються для сприймання майже в кожному класі: на перших етапах музичного навчання, коли учні отримують уявлення про сутність музики як мистецтва, що розповідає про навколишній світ та життя людей (тема «Музика і ти», п'єси «Дощик» та «Коліскова»); у 2-му класі, коли усвідомлюється здатність музики втілювати настрої та почуття людини, явища та події життя (тема «Музика – мистецтво звуків», п'єси «Не хочуть купити ведмедика», «Купили ведмедика», «За метеликом»); у 3-му класі рекомендується слухання «Коліскової» та «Пасторальної» для поглиблення розуміння дітьми особливостей пісенного жанру та поняття пісенності.

За програмою з «Мистецтва» для початкових класів (укл. Л. Масол, Е. Белкіна, О. Оніщенко, Н. Очерятіна, В. Рагозіна) музика В. Косенка залучається до створення інтегрованих мистецьких образів та естетичних категорій: п'єса «Мелодія» (1-й клас, тема «Краса навколо нас») – для формування понять про основні засоби художньої виразності в мистецтві; п'єси «Дощик» та «Пасторальна» (2-й клас, тема «Пори року і народні свята») – для демонстрації звукообразальних можливостей музичного мистецтва та втілення пейзажних образів; «Петрушка» (3-й клас, тема «Мистецькі мандри казкових персонажів») – для створення рухово-пластичного відчуття музичного образу; «Гумореска» (3-й клас, тема «Комічні та фантастичні образи») – для формування уявлення про естетичну категорію комічного в мистецтві та виражальні можливості музичної інтонації. У 4-му класі згідно з цією програмою (тема «Дзвони минулого, шляхи майбутнього») для слухання школярам пропонуються фортепіанні твори В. Косенка, що не входять до циклу «24 дитячі п'єси», складніші за музичною мовою та змістом. Це – етюди у формі старовинних танців, які допомагають дітям сформувати поняття про старовинну та сучасну музику.

Розглянемо деякі аспекти художньо-педагогічного аналізу п'єс фортепіанного циклу В. Косенка «24 дитячі п'єси», які можна слухати та аналізувати на уроках музики в початкових класах. Серед п'єс циклу можна знайти багатий матеріал для знайомства дітей з різними музично-побутовими жанрами (нагадаємо, що в кожній зі згаданих програм значне місце відводиться навчанню дітей розпізнавати за певними ознаками пісні, танці та марші). Для усвідомлення

специфіки різних танцювальних та пісенних жанрів можна прослухати та обговорити з дітьми «Польку», «Вальс», «Мазурку», «Колискову» тощо. У кожній п'єсі слід звернути увагу дітей на найтиповіші жанрові ознаки:

- дводольність та характерні ритмічні угруповання з вісімою і шістнадцятю у польці;
- тридольність та ефект кружіння у вальсі;
- подрібнення сильної долі пунктирами, акцентуацію слабких долей у мазурці;
- характерний ритмічний малюнок «коливання» в колисковій.

Разом з тим, діти мають зрозуміти, що в п'єсах присутні як типові жанрові риси, так і специфічні засоби музичної виразності, які роблять неповторним кожен вальс, кожна мазурку й польку. До того ж доречними будуть невеличкі екскурси – розповіді про історії виникнення кожного жанру, що зробить сприймання музики учнями продуктивнішим.

Наприклад, розглядаючи п'єсу «Вальс» з циклу В. Косенка, можна згадати, що *вальс* – це бальний танець, який з'явився в побуті Західної Європи в другій половині XVIII ст. та веде свою історію від народних танців-лендлерів Австрії, Чехії, Німеччини. Зазвичай вальс виконується парами в плавному поступовому русі з характерним кружлянням. Розвиваючись як форма танцювальної музики, вальс поступово увійшов у музичну класику (у творчості Ф. Шопена, Й. Штрауса, П. Чайковського та ін.).

Цікавою для дітей буде також інформація про танцювальний жанр *польки*, що виник у Чехії на початку XIX ст., зокрема, про слово «полька», яке означає «половинний крок», та ритм цього танцю, що вимагає швидкого пересування з ноги на ногу. З середини століття польки грали на балах у Відні й Парижі, а звідти вони розійшлися бальними залами усю Європу й Америку. Найвідоміші польки писали Й. Штраус, чеські композитори А. Дворжак та Б. Сметана. Нині польку з її простою хореографією танцюють навіть маленькі діти, вона входить до групи побутових танців.

Учні початкових класів із задоволенням дізнаються й про *мазурку* – танець, що отримав назву від польської місцевості Мазовії, у XIX ст. став загальноєвропейським бальним танцем і набув особливої популярності завдяки самобутнім фортепіанним мазуркам Ф. Шопена. Отже, слухання п'єс В. Косенка «Мазурка», «Полька» та «Вальс» безумовно розширить уявлення дітей про танцювальні жанри.

Розповідаючи дітям про специфічні риси пісенного жанру та пісенність як певну музично-естетичну якість, можна звернутися до п'єс В. Косенка «Колискова» та «Українська народна пісня», які демонструють інструментальні зразки співучості та мелодійності. Учні мають усвідомити, що «Українська народна пісня» В. Косенка – це своєрідні ін-

струментальні варіації на мелодію українського наспіву «Заслужський хліб добрий» з типовими для народного хорового виконавства прийомами: виразними підголосками, гармонічним варіюванням тощо. «Колискова» – пісня матусі своїй дитині, з простою мелодією та розміреним ритмом погойдування.

Корисним для музичного розвитку дітей молодшого віку вважасмо знайомство з п'єсою «Петрушка», яка допоможе усвідомити зовсім інший, непісенний тип музичного інтонування – жесто-пластичний, руховий за своєю природою. Музика «Петрушки» створює майже зоровий образ кумедної ляльки, що метушиться, підстрибує, активно жестикулює, іноді несподівано зупиняється, щоб трохи відпочити й рухатися далі. Не випадково ця п'єса рекомендується в програмі «Мистецтво» для створення цілісного інтегрованого образу персонажу лялькового театру.

Найвідоміші твори циклу В. Косенка «24 дитячі п'єси» – це міні-цикл з дитячого життя «Не хочуть купити ведмедика» та «Купили ведмедика», створений за зразком «лялькового циклу» з «Дитячого альбому» П. Чайковського. Ці дві п'єси найдоцільніше слухати разом, розповідаючи учням про можливість музичного мистецтва втілювати звуками людські почуття на прикладі знайомих дітям образів: засмучення, навіть дитяче горе в першому творі та переживання радості й щастя в другому.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що дитячі твори В. Косенка варто й потрібно широко використовувати на уроках музики в початкових класах, адже вони повністю відповідають вимогам до дитячої музики:

- спрямованість на дитячу аудиторію: музика має втілювати дитяче світосприймання, бути наближеною до емоційного світу та психологічного стану дитини;
- доступність, лаконізм висловлювання, простота музичної форми, яскрава образність;
- відповідні засоби музичної виразності: наявність виразної мелодії, простої та доступної для запам'ятовування, рельєфного ритму; опора на конкретні жанрові ознаки; загальна яскравість музичної мови.

Крім того, твори В. Косенка для дітей далекі від позірної простоти, примітивізації, що почасти зустрічається в дитячій літературі. Розуміючи особливості дитячого сприймання, урахувавши інтерес дитячої аудиторії до програмної музики зі зрозумілим змістом та конкретними асоціаціями, композитор надавав п'єсам виразні назви, використовував звуконаслідувальні прийоми (падаючі краплинки в «Дощику», бубонці в «Петрушці», фанфари в «Поході» тощо). Конкретність образів підсилює й чітка жанрова визначеність.

П'єси В. Косенка реалізують і певні виконавські завдання: діти вчать грати кантилену («Мелодія», «Пастораль», «Колискова пісня» та ін.), засвоюють прийоми мо-

торної техніки (дрібна техніка, стрибки, чергування штрихів legato і staccato тощо). Зауважимо, що фортепіанна фактура творів композитора зручна для дитячих рук, вона містить полегшені варіанти типових для В. Косенка фактурних формул. Крім того, усі технічні прийоми завжди підпорядковані художнім завданням й виступають виражальними засобами.

Отже, дитячі твори В. Косенка, і передусім його фортепіанний цикл «24 дитячі г'єси», і сьогодні не втратили актуальності. Ця музика є чудовим надбанням української дитячої фортепіанної літератури, що збагатить процес музично-естетичного виховання молодших школярів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Claw.ru: Энциклопедия искусства. Детская музыка [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://ic-kust.claw.ru/shared/icks/2930.htm>
2. Алиев Ю. Б. Детская музыка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.belcanto.ru/detskaya.html>
3. Асафьев Б. Русская музыка о детях и для детей : Избр. труды. – Т. 4. // Б. Асафьев. – М. : Изд. Академии Наук СССР, 1955. – С. 97–109.
4. Карась Г. Статика і динаміка жанру дитячої опери у творчості композиторів української діаспори ХХ ст. [Електронний ресурс]. – Вісник ДАККІМ № 2. – 2010. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Vdakk/2010_2/21.pdf.
5. Косенко В. Вибрані фортепіанні твори / ред.-упоряд. А. Корженевський ; вступ. ст. Ю. Малишева. – К. : Муз. Україна, 1980. – 55 с. – (Б-ка ДМШ).
6. О тех, кто пишет музыку для детей : Очерки об украинских композиторах [Текст]. – К. : Муз. Україна, 1987. – 115 с.
7. Олейник А. Косенко – детям [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://denysberezhnoy.com/berezhnaya/1class/kosenko_tvorchist.html.
8. Олійник О. В. Косенко [Текст] : популярний нарис. – К. : Муз. Україна, 1989. – 62 с.
9. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1–4 класи. – К. : Початкова школа, 2006. – 432 с.

УДК 371.38

ФОРМУВАННЯ ВОКАЛЬНО-ХОРОВИХ НАВИЧОК В УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ*

Наталія Гороховська,

учитель-методист, учитель музики спеціалізованої школи № 49 (м. Київ)

Запропонований матеріал є продовженням статті, вміщеної в попередньому номері. Автор розповідає, як працювати над строем і ансамблем, розкриває методи й прийоми вокально-хорової роботи з учнями початкових класів та методику розумування пісні.

Ключові слова: вокально-хорова робота, стрій, ансамбль, методи вокально-хорової роботи.

Хорові навички групуються у два розділи – *стрії* і *ансамбль*. **Хоровий стрій** забезпечується унісоном окремої партії (усього хору), єдиною вокальною манерою формування голосних і приголосних звуків, швидкою реакцією на диригентський жест. Особлива увага звертається на розвиток чуття ладу: спів окремих ступенів, інтервалів, звукорядів, тризвуків, спів із закритим ротом, починаючи з середнього регістру на піано, що забезпечує більш точне інтонування. У своїй роботі я застосовую прийом «*Чую не себе, а свого сусіда*». Стрій удоскона-

люється у процесі «вспівування», поглибленого і тривалого вивчення музичного твору, зручної тональності для співу, – я пояснюю учням, що звук і текст пісні має «лягти» на голос, тому треба постійно співати й працювати над однією піснею. Також стрій забезпечується емоційним настроєм хористів – коли мої хористи виступають на сцені, вони активізуються і співають навіть краще, ніж на репетиціях.

Ансамбль хору полягає в узгодженості, злагодженості хорового звучання. **Динамічний ансамбль** перед-

* Продовження. Початок див.: «Мистецтво та освіта», 2012, № 2, с. 51–53.